

UOT (091)

(səh. 40- 50)

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ QƏRB DƏYƏRLƏRİNƏ MÜNASİBƏT

Rəşad Əsgərov

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
asgerov_rashad@mail.ru

Elxan Quliyev

elmi işçi
elxan.guliev.1952@mail.ru

Xülasə. Bütün yaradıcılığını Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi, milli-mənəvi tərəqqisinə sərf etmiş Əli bəy Hüseynzadə Qərb ölkələrinin elm, təhsil və mədəniyyətində mövcud olan pozitiv yenilikləri ölkəmizdə tətbiq etməklə cəmiyyətimizi inkişaf etdirmək məramını qarşısına məqsəd qoymuş və həyatının sonuna qədər bu amal uğrunda mübarizə aparmışdır. O, özünün çoxşaxəli fəaliyyəti dövründə Qərbin bir çox görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərindən tərcümələr etmiş, bu tərcümələrlə Azərbaycan xalqını Qərb dəyərləri və mədəniyyəti ilə tanış etməyə çalışmışdır.

Öz əsərlərində millətin tərəqqisi uğrunda fədakarcasına mübarizə aparan Əli bəy milli məhdudiyyətin, ifrat mühafizəkarlığın, süni millətçiliyin əsl tərəqqi yolunda böyük maneə olduğunu dərk edir, dünya mədəniyyətindən tədris olunmuş halda inkişafın qeyri-mümkünlüyünü xüsusi vurğulayırdı. Əli bəy Hüseynzadə Qərb mədəniyyətinin inkişafının əsas səbəblərindən birini məhz onun dünya mədəniyyətinin, o cümlədən Şərq mədəniyyətinin bütün ümumbəşəri nailiyyətlərini mənimsəyərək özününkü etməsində, öz milli inkişaflarında hər cür idraki məhdudiyyətlərdən uzaq olmasında görürdü. Bu xüsusda Əli bəy Hüseynzadənin olduqca çoxşaxəli fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mütərəqqi inkişafın yolunda mərhələ hesab edilə bilər.

Açar sözlər: tərəqqi, milli fəlsəfə, azadlıq, maarif, avropalaşmaq, milli şüur.

Rashad Asgarov

PhD in philosophy, gosent
asgerov_rashad@mail.ru

Elkhan Guliyev

scientific worker
elxan.guliev.1952@mail.ru

Summary. Ali Bey Huseynzade, who devoted all his creativity to the social-economic, national-spiritual progress of the Azerbaijani people, set himself the goal of developing our society by applying positive innovations in the science, education and culture of Western countries in our country, and fought for this until the end of his life. During his multifaceted activity, he translated the works of many prominent thinkers of the West and tried to introduce the people of Azerbaijan to Western values and culture with these translations.

In his works, Ali Bey, who selflessly fought for the nation's progress, realized that national restrictions, extreme conservatism, and artificial nationalism are great obstacles in the path of real progress, and he especially emphasized the impossibility of development if it is separated from world culture. Ali Bey Huseynzade saw one of the main reasons for the development of Western culture in the fact

that it adopted all the universal achievements of world culture, including Eastern culture, and made it its own, and was far from any cognitive limitations in its national development. In this regard, the multifaceted activity of Ali Bey Huseynzade can be considered an important stage in the progressive development of the Azerbaijani people.

Key words: progress, national philosophy, freedom, education, Europeanization, national consciousness

Рашад Аскеров

доктор философии по философии, доцент
asgerov_rashad@mail.ru

Эльхан Гулиев

Научный сотрудник
elxan.guliev.1952@mail.ru

Аннотация. Али-бек Гусейнзаде, посвятивший все свое творчество социально-экономическому, национально-духовному прогрессу азербайджанского народа, поставил перед собой цель развития нашего общества путем применения в нашей стране положительных нововведений в науке, образовании и культуре западных стран, и боролся за это до конца жизни. За время своей многогранной деятельности он перевел труды многих выдающихся мыслителей Запада и с помощью этих переводов ознакомил азербайджанский народ с западными ценностями и культурой.

В своих работах самоотверженно борющийся за прогресс нации Али-бей осознал, что национальные ограничения, крайний консерватизм, искусственный национализм являются большими препятствиями на пути реального прогресса, и особенно подчеркивал невозможность развития, если оно отделено от мировой культуры. Али-бек Гусейнзаде видел одну из главных причин развития западной культуры в том, что она переняла все общечеловеческие достижения мировой культуры, в том числе восточной культуры, и сделала их своими, и была далека от каких-либо познавательных ограничений в своем национальном развитии. В этом плане многогранную деятельность Али бека Гусейнзаде можно рассматривать как этап в прогрессивном развитии азербайджанского народа.

Ключевые слова: прогресс, национальная философия, свобода, образование, европеизация, национальное самосознание.

Giriş

Azərbaycan xalqının böyük mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə bütün həyatını xalqımızın tərəqqi və inkişafına sərf etmişdir. Demək olar ki, yaradıcılığının bütün mərhələlərində xalqımızın təhsilinin, mədəniyyətinin inkişafı üçün çalışan Əli bəy Hüseynzadə bu xüsusda Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin mədəniyyətinə, elminə və sənayesinə müraciət etmiş, onlarda olan müxtəlif mədəniyyət ələmlərinin və yeniliklərin ölkəmizdə tətbiqinin vacibliyini zəruri hesab etmişdir.

Əli bə Hüseynzadə Qərb ölkələrində formalaşmış elm, təhsil, mədəni və sosial-iqtisadi yenilikləri ölkəmizdə tətbiq edərək xalqımızın inkişafına nail olmaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Amma o Qərb dəyərlərinə aludə olmağın xalqımıza mənfi təsirlərini nəzərə alaraq bu xüsusda xalqımızın milli identikliyinə, mənəvi dəyərlərinin qorunmasının da vacibliyini qeyd etmişdir.

Milli fəlsəfi və ictimai-siyasi fikri dünya ədəbiyyatı hesabına daha da inkişaf etdirmək Əli bəy Hüseynzadənin məqalələrinin ən yaxşı cəhətlərindən idi. O, rus və Avropa klassiklərini təkcə tərcümə etmir, həm də öz məramı ilə səsləşən ideyaları klassiklərin yaradıcılığında axtarırdı və tapırdı. Onların əsərlərində, hər şeydən əvvəl, ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa və ictimai haqsızlığa qarşı kəskin etiraz daha çox diqqət yetirərdi.

Təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk və islam dünyasının böyük mütəfəkkirlərindən sayılan Əli bəy Hüseynzadə keçmiş sovet dövründə layiq olduğu qiymətini almayan, zəngin fəaliyyəti və yaradıcılığı üzərindən sükutla keçərək unudurulmağa cəhd göstərilən görkəmli ictimai-siyasi xadimlərimizdən biridir.

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən mütəfəkkir ziyalılar Qərbi azadlıq, işıq, mədəniyyət mərkəzi, ideal həyat kimi görür, buna görə bütövlükdə Şərqi, eləcə də dogma vətəni maddi və mənəvi əsarətdən, ictimai ətalətin pəncəsindən xilas etmək üçün Qərbə üz tutmağı, Avropa mədəniyyətinə yiyələnməyi vacib sayırdılar. Bununla yanaşı, XIX əsrdən fərqli olaraq XX əsrin əvvəllərində Avropada kapitalizmin inkişaf edərək imperializm mərhələsinə yüksəlməsi və imperialist dövlətlərin, Şərqə qarşı təcavüzkar-müstəmləkəçi siyasəti Azərbaycan ziyalılarının, fikir adamlarının Qərbə münasibətində tamam yeni çalarlar, ikili baxış əmələ gətirmişdi. Onlar bir tərəfdən Qərbə maarif, elm, sənaye, ictimai-siyasi azadlıq məkanı, digər tərəfdən “mədəni yırtıcılar” diyarı kimi baxır, əsasən, Qərbin maarif və mədəniyyətinə meyil edirdilər. Əli bəy Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalında dərc etdiyi “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası” məqaləsində yazırdı: “Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, ülum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə degil. Biz istiyoruz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın. Bu gün onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çarə var isə o, da onların məhsulati-dimağıyyələrini alıb həzm etməkdən başqa bir şey degildir” [2, s.4].

O dövrdə Qərb və Şərq arasında müqayisəli təhlil aparan Məhəmməd Hadi Qərbdəki maarif və hüriyyəti Şərqdəki əsarət və cəhalətə qarşı qoyaraq şeirlərinin birində yazırdı:

Məğribdə var məarif, Məşriqdə var cəhalət,
Məğribdə hürrdür xəlq, Məşriqdə var əsarət.
Qərbin üzündə xəndə, bizim çeşmimizdə ab,
Qərbin həyatı şəndi, bizimki, yazıq, xərab [2,s.5].

Əli bəy Hüseynzadə Avropa mədəniyyət tərzini mənimsəmiş və bu dəyərlər əsasında məfkurə hərəkatının daha da inkişaf edəcəyinə inanırdı. “Füyuzat” jurnalı bağlandıqdan sonra da milli azadlıq mücadiləsini davam etdirən Ə.Hüseynzadə bir müddət “Kafkasya”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” qəzetlərində işlədi. Topçubaşo-vun yerinə “Kaspi” qəzetinin baş redaktoru oldu. Həmin dövrdə xalqını qəflət yuxusundan oyatmaq və onları maarifləndirmək məqsədilə o, Bakıda “Səadət” məktəbini açdı və bir müddət də burada çalışdı. O dövrdə Əli bəy Hüseynzadənin türklər ya ölür, ya hicrət edirlər, fəqət, qul olmazlar fəlsəfi fikirləri diqqəti xüsusilə cəlb edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi ziyalılarının Qərbə - Avropaya meyli onların vətən sevgisindən, vətənpərvərlik duyğularından, Azərbaycanı, bütün türk-müsəlman aləmini Şərq ətalətindən, maddi və mənəvi əsarətdən xilas etmək, Qərbin təcavüzkar-imperialist siyasətindən qorumaq türk-müsəlman xalqlarının dünya sivilizasiyasına integrasiyasını sürətləndirmək, onları dünya mədəniyyətinə yiyələnmiş azad, müstəqil, suveren ölkənin vətəndaşı etmək məqsədi daşımış, bu məqsədə çatmaq üçün əllərində olan bütün imkanlardan istifadə etmişlər. Onların yorulmadan, ehtirasla apardıqları mübarizə Yaxın Şərqdə ilk demokratik dövlətin – Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnmişdir [2, s.9].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkatın meydana gəlməsində, milli mənlilik şüurunun oyanmasında, formalaşmasında və yayılmasında mütərəqqi ziyalılarımız aparıcı rol oynamışdılar. 1905-ci ilin fevralında Rusiyada baş vermiş inqilab imperiya ərazisində yaşayan digər məzlum xalqlar kimi müsəlman xalqlarının da milli tərəqqi uğrunda mübarizəsinin başlanğıcı hesab edilir. Fevral inqilabından sonra mütləqiyyət ictimai və siyasi təşkilatların yaradılması və mətbuat azadlığının verilməsi istiqamətində bəzi güzəştlərə getməyə məcbur oldu. 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda milli hərəkat meydana gəlməyə və siyasi partiyalar yaradılmağa

başlandı. Bundan əlavə, mütərəqqi milli ziyalıların və bəzi burjuaziya nümayəndələrinin birgə səyləri nəticəsində “Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”, “Nəşri- Maarif”, “Nicat”, “Səadət” mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri də yaradıldı. Yaradılmış mədəni-maarif cəmiyyətləri əhali arasında savad, təhsil və mədəniyyət yayaraq xalqın maariflənməsinə, mədəni-tərəqqi yolunda addımlamasına nail olmağa çalışırdılar. Həmin dövrdə milli oyanış əvvəlcə ana dili, milli ədəbiyyat və tarixin öyrənilməsi, milli məktəblərin açılması, mövcud məscid məktəblərində fars dili əvəzinə türk dilinin tədris olunması, azərbaycan dilinin səsli metod üzrə öyrədilməsi, mədrəsələrin proqramlarına müasir elmlərin daxil edilməsi, hökumət məktəblərində azərbaycan dilinin tədris olunmasının tələb edilməsi, milli ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, müsəlmanların hüquqlarının xristianlarla bərabərləşdirilməsi və s. kimi tələblərin irəli sürülməsi formasında meydana gəlmişdi.

Qərbin H.Heyne, Şopenhauer, Spenser, Hartman, Volter, Monteskyö kimi filosof və alimləri ilə Şərqin Firdovsi, Nizami, Rumi, Nəvai, Füzuli kimi böyük şəxsiyyətlərini düşüncə və təsəvvürdə bir araya gətirən, onların dünyagörüşünü, düşüncələrini mənimsəyən və bunların hər birini süzgəcdən keçirən Əli bəy Hüseynzadə yeni dövrün yeni fikir adamı, mühim mütəfəkkiri idi.

Elm və təhsillə məşğul olduğu bu zamanlarda Əli bəy-Homer, U.Şekspir, C.Bayron, F.Şiller, İ.V.Höte kimi şair və filosofların fikirlərini dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. O, hətta universitetin əlsənayi-şərqiyyə (Şərqiyyət) fakültəsinin bəzi dərslərində iştirak etmiş. Jukovskinin mühazirələrini dinləmişdi. “Bir tərəfdən ümumi-tibbiyyə təhsil etdiyim halda, digər tərəfdən də vaxt bulduqca əlsənaye-Şərq şöbəsinə gedib amalıma müvafiq olan dərslərə qulaq asardım” – deyərək, Əli bəy söyləmişdir. Həmçinin Əli bəy bu illərdə “Peterburq Rəssamlıq Akademiyasının da məşğələlərində iştirak etmişdir”. Hətta əvvəllər Hüseynzadənin Peterburqa gəlişində əsl məqsədlərindən biri Rəssamlıq Akademiyasına daxil olmaq arzusu idi: “Bir vaxtlar rəssamlığa çox həvəsim var idi, hətta az qaldı Peterburqun sənaye-nəfis akademiyasına giryordum. Ancaq ümumi və fənn təhsilinə meylim qalib gəlib mənə ayrı yollara sövq etdi...” [3, s.15].

Sonralar xırda problemlər yaransa da Əli bəy yolundan dönmədi. Onun yüksək intellekti, ensiklopedik bilikləri, yazdığı şeirləri, Şərq-Qərb ədəbiyyatına aid söhbətləri ilə hər kəsi ətrafına toplaması çox da çətin olmadı. Yusif Akçuranın dediyi kimi “Əli bəy, İstanbul Tibbiyyə məktəbində batı fikirlərini, batı ədəbiyyatını, batı irfan və mədəniyyətini, qısaq batını tanımaqda professorlardan çox xidmət etdi” [1, s. 233]. Əli bəy İstanbul universitetinin tələbəsi olanda – 1891-ci ildə Bodənştedtin “Ömər Xəyyam” məqaləsini almanca tərcümə edib Abdullah Cövdətin “Ramazan bağçası” dərgisində, Henrix Heynedən “Gecələyin vapor kamerasında” şüurunu, Hötenin “Faust”-undan bir parçanı yenə də alman dilindən türkcəyə tərcümə edib “Məlumat” məcmuəsində dərc etdirmişdi. Farscadan müəllifi bizə bəlli olmayan bir parçaya, yunancadan Esxilin “Zəncirlənmiş Prometei”-indən qismən tərcümələrinə də Əli bəy tələbəlik illərində imza atmışdı [3, s.39].

Tədqiqatçı alim Yaşar Qarayevin fikrincə M.F.Axundovdan sonra Azərbaycan mədəniyyəti tarixində “Qərb-Şərq” sintezinin böyük nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Ona görə Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində siyasi-fəlsəfi əsər kimi qiymətləndirilən, Azərbaycanın mənəvi həddlərini genişləndirən, Avropa ictimai-siyasi fikrinə, mədəniyyətinə nəzər yetirilən, Qərb mədəni fikrində türk amilinə yanaşmanın üsullarını tədqiq edən, siyasi vəsiyyət kimi dəyərləndirilən və yaradıcılığının ən yüksək pilləsi olan “Qərbin iki dastanında türk” əsəri çox qiymətli bir elmi məruzə mətnidir. Əli bəy Hüseynzadə bu mətni 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda səsləndirmişdir [18].

“Qərbin iki dastanında türk” Avropa müstəmləkəçilərinin müsəlman dövlətlərinə təcavüzünə qarşı yazılmış əsər idi. Əsər Portuqaliya şairi Kamoensin “Luziada” və İtaliya şairi Torkvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərlərində türkə münasibət məsələlərindən bəhs edir. “Luziada”nın təhlilini verərək 500 il bundan əvvəl Hindistan və Afrika xalqlarına zülm edən, əsarətə məruz qoyan müstəmləkəçi obraz kimi Vasqo da Qamanın Hindistana səfəri və burada Hind hökmdarı ilə olan söhbətləri, portuqaliyalılara qarşı göstərdikləri azadlıq mübarizəsini sanki 1920-ci ildə Sovet Rusiyası

tərəfindən işğal olunan Azərbaycanla uzlaşdırmışdır. Ədib əsərdə sadəcə müstəmləkəçiliyin törətdiyi zülm və əsarətdən bəhs etməklə kifayətlənməmiş, insanları azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləmişdir: “Huzur və rahatı başqa günlərə, başqa məsud zamanlara burax. Şimdi əziz vətəninin sevgili təbanı əcnəbi boyunduğu altında inləyib duruyor. Uyğun zamanı deyildir!” [3, s. 39].

Əli bəy Hüseynzadənin dünyagörüşündəki ən başlıca fərqi ondan ibarət idi ki, o, Qərb-Şərq mədəniyyətlərini düşmənçilik mövqeyindən təsvir etməmiş, əksinə Qərblə Şərqi birləşdirən humanist prinsiplərdən, insani dəyərlərdən çıxış etmişdir. Onun Qərbə baxışında Şərq dünyagörüşü, Şərq müdrikliyi dayanırdı. Qərbdə Şərqin ehtiyac duyduğu və ehtiyac duymadığı dəyərlərə eyni dərəcədə münasibət bəsləyir, Şərq dünyagörüşünə, milli kökünə, mədəniyyətinə, əxlaqına sadıq qalaraq onun Qərb maarifçiliyinə, elmi-texniki yüksəlişinə ehtiyac olduğunu göstərirdi.

XIX yüzilliyin birinci yarısı Azərbaycannın düşüncə tarixinin yeni bir dövrüdür. Zəngin mədəni irsə malik olan xalqımızın qabaqcıl ziyalıları dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bəhrələnərək, müasir mədəni nailiyyətlər və ənənələr ruhunda inkişaf edir, Azərbaycanda xalq maarifini yüksəltməklə xalqın təhsil və maariflənməsi qayğısına qalır, yeni tipli təhsil ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edir, çox çətinliklə də olsa, öz niyyətlərinə nail olurdular.

XIX əsrin əvvəllərində başlayan avropalılışma prosesinin daha çox Rusiya vasitəsilə baş tutması şübhəsiz ki, aparıcı xarakter daşıyırdı. N.Q.Çernişevski, N.A.Dobrolyubov, V.Q.Belinski, A.S.Puşkin, L.N.Tolstoy, F.M.Dostoyevski, N.V.Qoqol, İ.S.Turgenev kimi şair, yazıçı və tənqidçilərin əsərləri Azərbaycan maarifçiliyi üçün dəyərli məktəb olmuş, eyni zamanda Avropa mədəniyyəti ilə tanışlıq üçün təcrübə körpüsü rolunu oynamışdır. Bu baxımdan demokratik rus mədəniyyətinin, dünya miqyasında məşhur olan poeziya və ədəbiyyatının tənqidinin müsbət rolunu inkar etmək mümkün deyil. Ancaq rus mədəniyyətinin təsiri prosesdə birbaşa və davamlı deyil, dolaylı olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan-Avropa əlaqələrinin, avropalılışma prosesinin yalnız Rusiya vasitəsilə həyata keçdiyini düşünmək doğru olmazdı. Türkiyə vasitəsilə avropalılışmanın, Avropa sivilizasiyası məkanına daxil olmağın əhəmiyyəti də xüsusi qeyd olunmalıdır. Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamalın adı ilə bağlı olan Tənzimat dövrü (1860-1895) Türkiyədə Avropa tərzində Avropa yönümlü ədəbiyyatın yaranması və inkişafı dövrüdür. Əsası 1890-cı ildə qoyulmuş “Sərvəti-Fünun” jurnalı və eyni adlı ədəbi cərəyan da Avropa mədəniyyətinə istiqamətlənmədə mühüm rol oynamışdır.

Avropa mədəniyyətinə münasibətdə fərqli mövqelər, plüralist fikirlər Azərbaycanın fəlsəfi və ictimai-mədəni mühitində XIX yüzilliyin əvvəllərində vüsət alsa da əsasən XX əsrin əvvəllərində meydana gəlməyə başlamışdır. Burada hər şeydən əvvəl Əli bəy Hüseynzadənin bütün sınaqlardan çıxan və bu günə qədər yaşayan, yeni temple inkişaf etməkdə olan milli-mənəvi inkişaf konsepsiyasını və həmin konsepsiya ilə avropalılışmağa (müasirləşməyə) qazandırılan mənanı da vurğulamaq lazım gəlir. Əli bəy Hüseynzadənin “Qərb modeli” və ya “avropa-lılışmanı” ayrıca prinsip kimi əhatə edən ideoloji sistemi, qlobal xarakteri ilə ictimai-siyasi sahədə də özünü təsdiq edir.

Əli bəy Hüseynzadənin XIX əsrin sonundakı Avropaya baxış tərzii ilə XX əsrin 20-ci, 30-cu və 90-cı illərindəki avropalılışma ideyası, təbii ki, eyni deyildir. XXI əsr isə bu anlayışa tam başqa mənə qazandırır. Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi anlayış sisteminin formalaşması və inkişafının birbaşa ədəbiyyat və mətbuat ilə əlaqədar olması tədqiqat və təhlil üçün zəngin material verir.

“Füyuzat” jurnalının, “Həyat” qəzetinin səhifələrində, ayrı-ayrı əsər və söh-bətlərdə əks olunan, təhlil üçün geniş imkanlar açan Ə.Hüseynzadə irsində Avropa ədəbiyyatına baxış tərzii, Avropa düşüncə praktikasının öyrənilməsi və dərk edilməsi, Avropa sivilizasiyasına tənqidi yanaşmanın mahiyyəti bu məsələnin geniş, əhatəli və mürəkkəb olduğunu təsdiq edir. Hətta bu gün də Avropaya, Avropa qurumlarına, Avropa mədəniyyətinə baxış tərzinin birmənalı olmadığını nəzərə alsaq, o dövrdə davam edən mübahisələrin əhəmiyyətini başa düşmək çətin olmaz.

Sivilizasiyanın Şərqdən Qərbə keçdiyini və məşhur “Günəş Şərqdən çıxır” deyimindəki fəlsəfi reallığı dərinliklərinə qədər dərk edən və bunu əsas götürən Əli bəy Hüseynzadə Şərqin sırf texnoloji inkişaf baxımından geridə qaldığını, dövrün tələblərinə cavab verə bilmədiyini, dünyəvi təh-

sil, dünyəvi dövlət, demokratik düşüncə proseslərindən kənarda qaldığını başa düşür və bunlar olmadan ictimai inkişafın mümkün ola biləcəyini, yeni tipli mədəniyyətin yarana biləcəyini təsəvvür edə bilmirdi.

XX əsrin başlanğıcında bərqərar olmuş yeni sosial-iqtisadi, mənəvi-mədəni, elmi-texniki inkişaf səviyyəsi maarifçilik üçün əlverişli şəraitin təminatçısı rolunda çıxış edirdi. "Müasirləşmə cərəyanı"nın əsas göstəricisi olan maarifləndirmə və təhsil Qərbdən təsirlənərək "milli dövlət" anlayışını struktur islahatları şəklində cəmiyyətdə göstərirdi.

Milli şüurun dirçəlişi, formalaşması və inkişafı yeni ictimai proseslərlə yanaşı hüquqi islahatların həyata keçirilməsinə geniş zəmin yaratdı. Buna görə də hüquqi islahatların qəbulu Azərbaycan xalqının öz hüquqları uğrunda mübarizəsi tarixində dönüş nöqtəsinə çevrilərək onlar üçün öz mühüm mənafe və tələblərini müdafiə etmək perspektivləri açdı. Eyni zaman da bu hadisəni milli azadlıq və cəmiyyətin demokratik cəhətdən yenidən qurulması uğrunda ümummilli mübarizə proqramı da hesab etmək olar.

Azərbaycanda bəhs edilən dövrün maarifçi-ziyalıları Avropada yaranaraq geniş vüsət alan modernləşmə nəzəriyyəsinin əsasında duran maarifçilik paradıq-masını milli dövlətə dair baxışları çərçivəsində sintez edərək, cəmiyyətdə islahat-lara yol açan, Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurulmasına təkan verən və bu gün də öz dəyərini saxlayan ideyalarla çıxış edirdilər.

Əli bəy Hüseynzadənin düşüncə istiqaməti müxtəlif sahələri əhatə edirdi. Onun yaradıcılığının zirvə həddini qazanmış "Siyasət və fərusət" əsərində "fərusət" sözü "at minmək" mənası daşısa da, əslində müstəmləkə siyasətinin asılılığa uğramış əyalətlərdə "at oynadaraq" öz şəxsi hakimiyyətinin qəddarcasına nümayişini pisləmişdir. Əsər felyeton təsiri bağışlayırdı. Sərlövhəyə gətirdiyi açıqlamasında deyir: "Burada qarelərim, təəccüb edib deyəcəklər ki, canım, idareyi-məmləkət ilə, hikməti-hökumət ilə atların nə münasibəti var?! Qarelər ingilis olsa idi, buna heç təəccüb etməzlər idi"[16].

"Siyasət və fərusət" əsəri Rusiya Duma "xadimlərinin" qulamı və İran nazirlərinin təmsilçiləri ilə olan dialoqundan ibarətdir. Üçüncü дума kazaklarının "quyruqlarını oynadan" Puruşkeviç İrana səfəri zamanı müsahibləri - təbrizli Mirhasım, Seyidəli Yəzdi, Şeyx Fəzlullahdan İran siyasətinin ab-havasını öyrənir. Puruşkeviçin III Duma kazakları olan yerdə bir kölgədən ibarət olan vücudu "Heyəti-müsəlləsə" adlanan üçlüklə fikir yürüdür. Onların mükəlliməsində tərəflər ölkənin millət "vəkillərinin" "tolerant" mövqeyini bölüşürlər. Məlum olur ki, İran nazirlərinin "humanistliyi" dumanın yanında toya getməli imiş. Bu "keyfiyyətdən" təəssüflənən "heyəti-müsəlləsə" nəyin bahasına olur-olsun, qulamdan əxz etdikləri "tərəqqini" İrana da məsləhət bilmiş, bu xüsusda kölgəni ölkənin mərkəzinə dəvət etmişlər. Quyruq oynatmaqda yaxşı təcrübəsi olan Puruşkeviç - Kölgə öz siyasi mübadiləsindən məmnun halda şəhərə daxil olur. Marahlı dialoq Bayquşla davam edir. Bayquş onun danışmasına heyrat edən Kölgənin təəccübünü azaltmaq üçün onun "tutilər, papağanlarla" oturma-durduğunu xatırladır. Puruşkeviçə diktə edilən hekayə və məsəlləri onun yadına salmaqla əsl mövqeyini Ənuşirəvanın xarabalıqlarda, bazarda rastlaşdığı bayquşun indi özünün qonşusu olması ilə açıqlayır. Hə, Puruşkeviç İranda bayaqkı avam "müdavimlərdən" sonra bu cür təlimçinin olması na təəccüblənir. Beləliklə, əsər zamanla müqayisədə aktual məzmunu ilə seçilir.

Teatr kimi, mətbuatı da tərəqqi və dirçəlişin əsas dayaq nöqtəsi hesab edən Əli bəy dövrünün ən yaygın (populyar) mətbu orqanı olan "Molla Nəsrəddin" və "Dəbistan" jurnallarını "qaranlıqlar içində işıq" sayırdı. Eyni adlı yazısında "...qəmli bir zamanda böylə bir müzhik qəzetənin çıxması qərib görünsə də, ...onun təhtində bol-bol axan göz yaşları gizlidir" deyərək dərginin məzmunu ilə mövqeyini müqayisə edərək hər ikisinin haqlı olduğu qənaətinə gəlir. Həmçinin, məqalənin maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, Əli bəyin bu yazısı elə "Molla Nəsrəddin" üslubundadır. Nədanlığın "qoz kötökləri" nə bənzəyişi dövrün savad və ziya cəhətdən bərbad olan müsəlman cəmiyyətinin acınacaqlı vəziyyətini analiz edir. Başqa bir yazısında ("Kuhi-Qaf və simurğ") məsələyə bu şəkildə yanaşır; Ərəblərin "Huristan" dedikləri məkan Qafqaziyyə deyilmi? - deyərək sual edir. Cavabını isə özü

belə verir: Əvət cismən və bədənən hur və mələk qədər gözəl xəlf?.. Lakin gözəl cisimdə də gözəl ruh və fikir olmaq lazım gəlir!.. Öyləmidir? Əlbəttə, öylədir. Ruh və fikir gözəlliyinin əlaməti nədir? Şübhəsiz, hürriyyət və azadlıqdır, azadlığa meyildir!.. Başqalarını bilməm, bəncə, böylədir!..[5, 115-117].

Əli bəy Hüseynzadə türkiyəli tərcüməçi Abdulla bəy Cövdətin ingiliscədən tərcümə etdiyi “Şilyon məhbusu” əsəri barədə yazır: “Bayron yazdığı hər əsərdə öz ruhuna tərcüman olmuşdur. Bayronun qəhrəmanları Bayronun heç qeyri deyildir”. Əsərdə Bonivar adlı alim, fəzil bir aydınlı vətənin azadlığı uğrunda fədakarlıq edərkən tutulur və İsveçrədəki Şilyon qalasında həbs edilir. Bonivarın ideali Əli bəyi o qədər cəzb etmişdir ki, bu əsəri rus, fransız dillərində oxuduqdan sonra türkcəyə çevrilmiş variantına da nəzər salır. Hətta türkcə çevirimin digər dillərdəkindən daha təsirli olduğunu qeyd edir. Məqalə “Həyat” qəzetinin 1906-cı il 68 və 69 nömrəli buraxılışlarında çap edilmişdir. Çox güman ki, bu uzaqgörən şəxsiyyət illər sonra öz taleyinin də Bonivar kimi acılı keçəcəyini hiss etmişdi, fərq sadəcə qala məhəbəsinə yox, ölkəsindən kənarda yaşamaq məcburiyyətinə olacağını hiss etmişdi. Həqiqətən də, çar Rusiyasının təzyiqi altında olan ölkəsinin azad vətəndaşı ola bilməyəcəyini qabaqcadan düşünmüşdü. Siyasi və ideoloji tənəkkür baxımından sovet cəmiyyəti ilə də səsleşməyən dünyagörüşünü qorumaq məqsədi ilə ikinci vətən kimi Türkiyəni seçmişdi. Ona görə bu əsər türk dilində bu qədər təsirli olmuşdu [5, s.102-110].

Əli bəy Hüseynzadənin fikir və ideya istiqaməti hər zaman öz üslubuna sadıq qaldığı üçün sovet dönməində heç cür “bəraət” almamış, bu mütəfəkkir insanın imzası “parçala, hökm sür” siyasətinin qorxulu kabusu kimi mürəccə düşüncəyə qarşı güclü silah sayılmışdır. Yetmiş illik bu nəhəng qurum ideoloqun açıq fikirlərini xalqların azadlığı üçün mənəvi dəstək hesab etdiyi üçün onun fəaliyyətini uzun illər diqqət mərkəzindən yayındırmış, amma bu məqsəd tam gerçəkləşmə imkanı əldə etməmişdir. Məlum müddətdən sonra Əli bəyin yazılı prinsipləri mükəmməl yolla milli ictimaiyyətə sızmış, bu əvəzsiz qaynaqdan güc alan həmfikirlərinin sonsuz fədakarlığı sayəsində nəhayət ki, onun arzuları reallaşmışdır. Bu reallığın ən bariz nümunəsi artıq otuz illiyini çoxdan tamamlamış müstəqil Azərbaycan dövlətidir.

Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü,
Nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisən, cahillər nə etdilər Vətənə?
Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana.
...Ayıltmadı qələmim, şu Türk ilə Əcəmi
Nə qoydular yazayım, nə qırdılar qələmi.

Bu düşündürücü şüarın yazarı bütün türk dünyasının mücahidi, bütün Türk aləmində bir haqq elçisi, bütün Türk xalqlarının siyasi və milli əsarətdən azad olması uğrunda mübariz, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadədir.

Əli bəy Hüseynzadə onun İslam Birliyi ideyasından qorxuya düşən erməni və rusların hədyanlarına cavab olaraq yazırdı ki: “Sizi ittifaq və ittihadı qorxudur?.. Biz isə nifaq və düşmənçilikdən qorxuruq... Nifaq və düşmənçilik deyilmidirmi, sizlərlə bizlər arasında bu qədər qan tökülməyə səbəb oldu... Siz bütün Avropanı təlaşa düşürməklə bizi təhdid etdiyiniz üçün biz: xeyir, əstəğfərullah, qələt etdik, biz nə İslam aləminin... Birliyi arzu edir, nə də bu aləmin qəflət yuxusundan oyanıb mədəniyyət işığı ilə ziyalı olmasın istəyirik – deyənlərdənmiyik, zənn edirsiniz... Xeyr, xeyr... Mənşikov, Maqda, Neman, Çerevanski, “Mşak”, “Arsalyus” və b. ifritlər arxadan, sağdan, soldan istədikləri qədər çığır-bağır etsinlər. Biz qorxub geri çəkilməyəcəyik deyilik... Yüksəlin, qonşular, yüksəlin! Dar bir şovinizm dairəsindən dışarı çıxınız. Millətinizin üzvlərini zəlalətə düşürməyin... Bu gün bu qədər... sərvət və var dövlətinizlə ümum insaniyyəti, hətta bir-iki qonşunuzu belə məsud edəcək içinizdən bir fərd yetişmədi. İçinizdən nə bir Əbu Əli Sina, nə bir Mollayi Rumi, nə bir Uluğ Bəy göstərə bilməzsiz... İki min illik tarixinizi eşləyin, yenə göstərə bilməzsiz... Yüksəlmədik-

cə, əxlaqınızı təmizləmədikcə, şovinst xəyalları beyninizdən çıxarıb atmadıqca, ümumi bəşəriyyətə, insaniyyətə ınsalar, məhəmmədlər, buddalar kimi bir nəzərlə baxma-dıqca bir qorxulu həlakə düşüb gedərsiniz [5, s.114]

Əli bəy Hüseynzadənin fəlsəfi və siyasi-ideoloji publisistikasında erməni şovinizminin ideya kökləri və strateji hədəfləri, dini, irqi və sosial əsasları, mənəvi terrorları, ikiüzlü, saxta və məkrli üsul və vasitələri, öz siyasi məqsədləri üçün onları dəstəkləyən xristian dünyasının milli-siyasi proqramlarının qlobal motivləri elmi şəkildə öz şərhini tapmışdır.

Əli bəy Hüseynzadə Güney Azərbaycanda baş verən Səttərxanın başçılığı ilə Məşrutə inqilabına böyük əhəmiyyət vermiş, öz əsərlərində İran irticaçılarını kəskin tənqid etmişir. O Təbriz mücahidlərinin, səttərxanların qalibiyyətini xüsusi vurğulamışır.

Əli bəy Hüseynzadə 1910-cu ildən ömrünün sonuna kimi, yəni 1942-ci ilə qədər Türkiyədə yaşamış, müxtəlif universitetlərdə professor kimi fəaliyyət göstərmiş, “Türk yurdu”, “Türk ocağı”, “Rusiya Müsəlmanları Türk-Tatar Millətləri Müdafiə hüquq Cəmiyyəti” və s. təşkilatların yaradıcılarından biri olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə Türkiyədə yaşadığı dövrdə də Qafqaz, Güney Azərbaycan və bütövlükdə Rusiya Türklərinin taleyi və gələcək vəziyyətləri ilə bağlı aktual problemlərin həlli ilə məşğul olmuş, “Rusiya Müsəlmanları Türk-Tatar Millətləri Müdafiə hüquq Cəmiyyəti”nin üzvləri olan məşhur Türkçü Qazanlı Yusuf Akçura Bəy, əslən Kırım Türklərindən olan üləma Məhəmməd Əsəd Çələbizadə və Buxaralı Mükəddin Beycan ilə birgə 1915-ci ilin sonlarında “Rusiya müsəlmanlarının Tələbləri” adlı bir memorandum hazırlayaraq Alman dilinə tərcümə etmiş və Budapeştdə nəşr etdirərək ABŞ və Avropa dövlətlərinin rəsmi nümayəndələrinə təqdim etmişlər. Memorandumda göstərilirdi ki, Rusiya öz təbəəsi olan Türk və digər müsəlman xalqlarının ən təbii, məşru və müqəddəs haqlarını zorla əllərindən almışdır. Onlara öz irqdaşları ilə hər cür təmas və münasibət təsiri yasaq edilmişdir. Rusiyadakı Müsəlmanlar ən müqəddəs dini vəzifələrini belə icra etməkdən məhrum edilmiş, hər cür milli tərbiyə imkanı onların əllərindən alınmışdır.

Əli bəy Hüseynzadə Bakıda yaşadığı dövrdə elmi-nəzəri, fəlsəfi əsərlərindən başqa, bədii yaradıcılığa da əhəmiyyət verirdi. Onun görkəmli rus yazıçısı A.P.Çexovun “Qlaflı adam” hekayəsinə nəzirə olaraq yazdığı povesti və “Siyasəti-Fürusət” adlı iri həcmli traktatı mövcuddur [16].

“Ey zəncirlərin zəbt və təqyid etmədiyi düha, əbədi ruh, ey hürriyyət! Sənin rəvnəq və cəlalın zindanlarda daha müşəşədir. Könüldən yapılmış olan aramgahını orada bünyad edərsən... Sənin məhəbbətindən başqa heç bir şey o köülləri müqəyyəd qılmaz. Aşıqlərin zəncirində olduqları və bir məhbəsin rütubətli zülmətinə müstəğrəq bulundurları zaman vətənləri onların fədakarlıqları sayəsində məzhəri-zəfər olur və tairi-istiqlal hər ruzigardan qanad istiarə edər”. Bu sözlər Əli bəy Hüseynzadənin məşhur İngilis şairi Corc Bayronun “Şilyon məhbusu” poemasının türk mühərriri Abdulla Cövdət tərəfindən türkcə tərcüməsindən bəhs olunan “İngilis əsəri türk dilində” və “Şilyon məhbusu” adlı məqaləsindən götürülmüşdür. Bayronun başqa əsərlərində olduğu kimi, bu poemasında da milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə və xalq inqilabının labüdlüyü ideyaları tərənnüm olunmuşdur [8].

“Şilyon məhbusu”nda hadisələr İsveç xalqının milli qəhrəmanı, Şilyon qalasında həbs olunan Banivarın dili ilə nəql olunur: “İnsanlar zəncirlər içində zəbun olmaq üçün doğulmamışlar!” sözləri zülm və əsarətə qarşı üsyan demək idi. Poemanın bu ideyası Əli bəy Hüseynzadəni cəlb etmiş və o, əsərin həmin dövrdə, yəni birinci rus inqilabı illərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizə apardığı dövrdə türk dilinə tərcümə edilməsinə böyük bir hadisə kimi baxırdı və yazırdı: “Bu gün türkcədən başqa dil bilməyənlər dəxi lord Bayron kimi müəzzəm bir ingilis şairinin asari-hürriyyət pərvəranəsindən müstəfiz və zövqəyab ola bilərlər” [5, s.106].

Əli bəy Hüseynzadəyə görə, Bayron əsərinin hər bir amalı, hər bir fikri türk oxucusuna yaxındır. Məhz buna görə də “Şilyon məhbusu”nun türk dilinə tərcüməsindən bəhs olunan həmin məqalədə ədib əsərin nə tərcüməsi, nə şeiriyyəti haqqında deyil, əsasən poemanın ideyasını təbliğ etmək istə-

miş və bu məqsədlə də məqaləsində poemanın əvvəlində verilən “sonet”dən geniş bəhs etmişdir. Məlumdur ki, respublikacıların inqilabi mübarizələrindən ruhlanan Bayron özünün azadpərvər ideyalarını qabarıq vermək üçün əsərinə “Şilyon haqqında sonet” adlı hissə əlavə etmişdir. Sonet poemada şairin deyə bilmədiklərini tamamlayırdı. Bu sonet poemada “əbədi azadlıq şərəfinə himn” kimi səslənirdi.

Şərqdə milli azadlıq uğrunda mübarizələrin alovlandığı bir dövrdə Bayron sonetinin milli əsarətə və irticaya qarşı mübarizə ideyası həm A.Cövdətin və həm də Əli bəy Hüseynzadənin siyasi məqsədləri üçün əlverişli idi. Əli bəy Hüseynzadə poemanın hüriyyətpərvərlik ideya məzmununu bütün dolğunluğu ilə azərbaycanlı oxucusuna çatdırmaq üçün şairin mübariz ruhunu, azadlığa susamış hisslərini ifadə edən soneti “hüriyyət haqqında binəzir olan mənzumə” adlandıraraq, onun haqqında geniş məlumat verir.

Elə buna görədir ki, “Şilyon məhbusu” poeması türk dilində bir tərcümə əsəri olmaqdan daha çox orijinal bir əsər kimi səslənir. Bu isə, yəni Əli bəy Hüseynzadənin heyratəmiz məhəbbətlə, fəvqəladə orijinal bir istedadla bəşər mədəniyyətinin zəngin nailiyyətlərindən bəhrələnmək və təbliğ etmək təbiətindən, ədibin bu böyük sənətkarın qəlbindən gələn alovlu arzuları xalqa çatdırmaq tələblərindən doğurdu.

Milli tərəqqimizin Qərb sivilizasiyası nailiyyətlərinə yiyələnməyə gəlincə, Əli bəy Hüseynzadə xəbərdarlıq edidi ki, “fəqət bu cəhətdən dəxi zəvahirə aldanmayıb, bu mədəniyyətlərin din və qövmiyyətlərə deyil, bəlkə, bütün bəşəriyyətə onun əsaslarını mütaliə ilə əsbabi-tərəqqi və rifahiyyətlərin dini-islama tövfiqən millətimizin tərəqqiyatına tətbiq etməliyiz”.

Əli bəy Hüseynzadənin hüriyyətpərəstliyi, azadlıq əşiqliyi onun dünyagö-rüşünün ən dərin qatlarından, fəlsəfi məfkurəsindən birbaşa nəşət edirdi. Dahi yazıçı Lev Tolstoyun ardınca “nicat məhəbbətdədir”- deyən mütəfəkkir bu fikirdə idi ki, bütün vəhşiliklərin, qətlü qarətlərin son səbəbi insanların onlara öz peyğəmbərləri tərəfindən təlqin edilən “bəni-növə məhəbbət və müavinət et” məsləkinə bağlanmamalarıdır. Bunun özünü də ictimai amillərlə, insanların yaşadıkları cəmiyyətin kamillik dərəcəsi ilə əlaqələndirirdi [5, s.164-175].

Müsəlmanlar tərəqqi edəmmədilər və edənləri də bimənna oldu, onların da əksəri Qafqazdadır... Tərəqqi etməsək şikayət olunuyor, tərəqqi etsək yenə şikayət olunuyor. Bu hal sadə bir erməni mühərririnə məxsus deyil, bütün avropalılar cüzi bir istisna ilə aləmi-islama qarşı bu məsləkdədirlər. Əgər biz tərəqqi yolunu tutsaq, sürətlə tərəqqi etsək, tərəqqimiz, sürəti tərəqqimiz bunların təlaş və əndişələrinə, dadü fəryadlarına bais olur, “Maki xanından ziyada teleqrafların, dəmir yollarının çəkilməsinə, darülfünunlarının açılmasına, cəmiyyətlərin, cəmiyyəti-xeyriyyətlərin təşəkkülünə mümaniət edərlər, mümaniət etmək üçün ənva- hiylələr, dəsisələr icad edərlər. Yox, biləks, əgər bətalət və ətalətə meyil edib, tədəniyyə, geridə qalmağa qeyrət etsələr, geri qalmamızdan, vəhşiliyimizdən, cəhalətimizdən, əl-aman deyib bütün aləmi vəsvəşəyə, vəlvələyə salırlar, vaveylalar qoparırlar!...[5, s.111-112].

Mütəfəkkirin bu məramı onun o zaman “Füyuzat” səhifələrində çap etdirdiyi “İttihad ediyoruz”, “Həqayiqi ictimaiyyə”, “Yer və insan”, “Novruz inqilab”, “Cilvəgahi-hüquq”, “Nicat məhəbbətdədir” və s. bu kimi məqalələrində geniş əks olunmuşdur. O, bu yazılarında ictimai ədalətsizliyi pisləyərkən “lazımdır ki, nəcəba əmlakı müsadirə edilib, camaat malı olsun” məsələsini cəsarətlə irəli sürür, hətta camaatın “idareyi-keyfiyyə üsulunu kökündən qazıyıb” atmasına, ləğvinə hökm verir. Lakin nə sürətlə? sualına Əli bəy Hüseynzadə cavab verir ki, bütün ictimai bəlalərin əsası insanlar arasında “ümumi məhəbbətin” olmamasıdır. Mütəfəkkir ictimai ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün hakim sinifləri haqqa, ədalətə dəvət edirdi. Əli bəyə görə “Ədl olursa, hüriyyət də olur, hüriyyət olursa, məhəbbət də olur” [5].

Əli bəy Hüseynzadənin bəzən bir çox başqa ümidləri kimi, mənəvi təkamül yolu ilə azadlığa çatmaq ümidləri də tezliklə boşa çıxır. O, bədbinliyə və məyusluğa qapılaraq “Yurd qayğısı” (Hali-vətən) şeirində ümidlərinin baş tutmamasından şikayətlənərək yazırdı:

Düşmən qırar qapıyı, biz evdə bixəbəriz,
Nə başqa başqalarız, nə ittihad edəriz.
Ayıltmadı qələmim bu türk ilə əcəmi,
Nə qoydular yazayım, nə qırdılar qələmi.

XX əsrin əvvəllərində müstəmləkə əsarətinin kəskinləşdiyi, milli-siyasi şüurun boğulduğu bu şəraitdə Əli bəy Hüseynzadənin demək istədiyi “həqiqətin böyüyü” müsəlman və türk xalqlarını “azadlıq və ittihad” uğrunda mübarizəyə səsləyən çağırışı ifadə edirdi. Onun bu həqiqəti, bütün həyatı boyu tarixi faciəsində yaşadığı mühitdən, “dilini kəsən, qələmini qıran” zamanədən şikayət edə edə çatdırmaq istədiyi həqiqətlərin böyüyü idi, onun yaradıcılığının əsas çağırışı, ictimai-siyasi ideali və fəlsəfi qənaəti idi [4, s. 36].

Ümumiyyətlə, Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” və füyuzat” dövründə inqilabları qorxulu uçurumlar adlandıraraq, xalqı silahlı mübarizələrdən çəkindirərək “mənəvi təkamül, nicat məhəbbətdədir” yoluna çağırırdısa, yaradıcılığının sonrakı illərində “Siyasəti-fürusət” əsərində Səttarxan hərəkəti ədibi sevindirirdi. Milli azadlıq hərəkətimizin tam bir mərhələsini əks etdirən, mürəkkəb və siyasi mündərcə ilə dolğun məzmunlu bu əsərin meydana gəlməsi Azərbaycan xalqının oyanma, milli intibah tarixi ilə bağlıdır.

Əsərin adı “Siyasəti-fürusət” və baş qəhrəmanı çar naziri Pruşkeviç olsa da şübhə yoxdur ki, əsərin əsas mövzusu Cənubi Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı məsələsinə həsr olunmuşdur. Müəllifin təsvirində bu hərəkət, mahiyyət etibarilə müstəmləkəçilərə, İranda at oynadan, xalqlara meydan oxuyan Pruşkeviçlərə düşmən olduğu kimi, “bizdən sonra tufan qopsun” deyən vətən satqınlarına, Mir Həşimlərə, Şeyx Fəzlullahlara, Seyid Əli Yəzdilər kimi pəmpadurlara da düşməndir. İran inqilabına həsr olunan bu əsər Əli bəy Hüseynzadənin inqilab məsələlərinə ciddi əhəmiyyət verdiyini, azadlıq idiallarının icrasını artıq həyatda gedən konkret mübarizədən gözlədiyini sübut edir. Müstəfəkkir iftixarla bu illərin təcəddüd, inqilab dövrü olduğunu, İran torpağında istibdad və zülmün sona çatacağını xəbər verir. Əli bəy Hüseynzadə inqilabın başlanmasını qeyd etməklə kifayətlənməyərək, yeni mübariz nəslin qidrətini də böyük ruh yüksəkliyi ilə, böyük ümidlə əks etdirərək Səttarxanın adını yüksəklərə qaldırmışdır [4, s. 38]. Sələflərindən və müasirlərindən fərqli olaraq, istibdaddan qurtuluş yolunun çarəsini “ittihad”da olduğunu kəşf edən Əli bəy Hüseynzadə bunu “bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək qüvvət” adlandıraraq yazırdı ki, ittihadın vacibliyini anlamayan, dərk etməyən, kor qalıb bunu görməyən millətlərin çıxılmaz girdablara düşəcəkləri gün kimi aşkardır... Bu gün hər bir millət qüvvətli olmağa can atır. Çünki hər bir firavanlığın yeganə əsası qüvvətdir. Zəmanəmizdə millətlərin səlamətinə, səadətə yeganə vasitə budur” [4, s. 40].

Millətin tərəqqisi uğrunda fədakarcasına mübarizə aparan Əli bəy milli məhdudiyyətin, ifrat mühafizəkarlığın, süni millətçiliyin əsl tərəqqi yolunda böyük əngəllərdən biri olduğunu dərk edir, dünya mədəniyyətindən təcrid olunmuş halda inkişafın qeyri-mümkünlüyünü hamıya çatdırmaq istəyirdi. Əli bəy Hüseynzadə Qərb mədəniyyətinin inkişafının əsas səbəblərindən birini məhz onun dünya mədəniyyətinin, bu halda isə Şərq mədəniyyətinin bütün ümumbəşəri nailiyyətlərini mənimləyərək özününkü etməsində, öz milli inkişaflarında hər cür idraki məhdudiyyətlərdən uzaq olmalarında görürdü. Bu xüsusda Əli bəy Hüseynzadənin olduqca çoxşaxəli fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mütərəqqi inkişafında mühüm mərhələ hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev B. Yusif Vəzir Cəmənzəminli və folklor. Bakı: Elm, 1981.
2. Abdullayeva Təranə. Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meylləri. (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "AVROPA", 2014, 152 s.
3. Ağayev İ.M. Əlabbas Müznib (həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr). Bakı: Elm, 2003.
4. Böyük ədib və mütəfəkkir Əli Bəy Hüseynzadə. Bakı, Elm, 2015.
5. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 2007.
6. Füyuzat "Nicat məhəbbətdədir". 1906, № 6.
7. Hüseynzadə Ə. Hürriyyət. "Həyat" qəzeti, 3 noyabr, 1905, № 96.
8. Hüseynzadə Ə. İngilis əsarı türk dilində və yaxud "Şilyon məhbusu". "Həyat" qəzeti, 28 mart, 1906, № 68.
9. Hüseynzadə Ə. Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası. "Füyuzat" jurnalı, 1907, №24.
10. Hüseynzadə Ə. Mendeleyev və kimya."Füyuzat" jurnalı, 1907, № 10.
11. Hüseynzadə Ə. Milliyyət və insaniyyət. "Həyat" qəzeti, 9 aprel, 1906, № 7.
12. Hüseynzadə Ə. Müzəffərəddin. "Füyuzat" jurnalı, 1907, № 7.
13. Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı: Ağrıdağ nəşriyyatı, 1998.
14. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Bakı: Azərnəşr, 1996.
15. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. "Füyuzat" jurnalı, № 5, 1906.
16. Hüseynzadə Ə. Siyasəti-fürusət. Bakı: Elm, 1994.
17. Hüseynzadə Ə. Türk dilinin vəzəifi-mədəniyyəsi. "Füyuzat" jurnalı, 1907, №8.
18. Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklər. Bakı 2002.

Rəyçi:
Göndərilib: 11.02.2022

fəl. üzrə fəl.dok., dosent Müstəgil Ağayev
Qəbul edilib: 11.03.2022